

Nurboy Jabbarov,

*Alisher Navoiy nomidaagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
filologiya fanlari doktori, professor*

E-mail: tvchdpi@edu.uz

HUSAYN JOVID IJODINING O'ZBEKISTONDA O'RGANILISHITAKOMILI

Qadimiy ildizlarga, boy an'analarga ega o'zbek-ozarbayjon adabiy aloqalari XX asr boshlarida taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarilgani ma'lum. Jamiyat hayotining barcha jabhalarini isloh etish hamda turkiy millatni dunyoning mutaraqqiy xalqlari darajasiga yuksaltirishdek ulug' maqsad ma'rifatparvar shoiru adiblarni turkning ulug' mutafakkiri Ismoilbek Gaspralining: "Tilda, fikrda va ishda birlik" g'oyasi atrofiga birlashtirdi. Natijada ijod ahli matbuot va maorif, adabiyot va san'at sohalarini millat manfaatlari negizida isloh etish va rivojlantirish yo'lida jiddu jahd qildilar. Tatar mutafakkirlari Ismoilbek Gasprali, boshqird Ahmad Zaki Validiy, turk ma'rifatparvarlari Rizo Tavfiq, Tavfiq Fikrat, Yahyo Kamol, Husayn Rahmi Go'rpinar, o'zbek jadidchilik harakati namoyandalari Munavvarqori, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy va Cho'lpon, ozarbayjon adiblari Husayn Jovid, Narimon Narimonov, Muhammad Hodi, Jalil Mamadqulizoda bir maslak yo'lida faoliyat ko'rsatgani buning isbotidir. Ana shu halqada ozarbayjon mutafakkiri Husayn Jovidning o'rni alohida.

O'tgan asr avvalida turkiy adabiyotda drama janri o'zining taraqqiyot bosqichiga qadam qo'ydi. Husayn Jovid "Ona", "Jayron", "Shayx San'on" asarlari bilan "Ozarbayjon adabiyotida romantik dramaturgiya maktabi asoschisi" [7.18] sifatida e'tirof etilgan bo'lsa, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" asari o'zbek dramaturgiyasi takomilini ta'minlagani ma'lum. Jadidshunos Begali Qosimov fikricha: "Padarkush" Turkistonni junbushga keltirgan qirg'inbarot inqilob yillarida ham sahnadan tushmadi. Bir tomondan, millatni ma'rifat va taraqqiyot sari undashda buyuk rol o'ynagan bo'lsa, ikkinchi yoqdan, professional o'zbek teatri va dramachiligining maydonga kelishi hamda taraqqiyotida muhim xizmat qildi... Dramaning birgina o'zbek emas, tatar, ozarbayjon teatrchiligiga ham ta'siri haqida gapirish mumkin. Turkistonda shu yillari Zaki Boyazidskiy, Aliasqar Asqarov, Sidqiy Ruhillo, Ilyosbek Oshqozorskiy kabi ko'plab qardosh rejissyorlar faoliyat ko'rsatgani" [6.221-222] buning dalilidir.

Husayn Jovid dramalari o'sha davrdayoq nafaqat Ozarbayjonda, balki Turkistonda ham ma'lum va mashhur bo'lgan. Atoqli ozarbayjon olimasi Olmos Ulviyning yozishicha: "Uning o'zbek sahnasida tomoshaga qo'yilgan ilk asari 1912 yilda yozilgan "Maral" edi. Bu jarayonning keng miqyos kasb etishi esa o'sha yillari – H.Jovidning 1920 yilda "Shaydo", 1923 yilda "Shayx

San'on", va nihoyat, 1924 yilda "Iblis".... dramatik asarlarining o'zbek tiliga tarjima etilib, o'zbek, tatar va ozarbayjonlik aktyorlar ijrosida Toshkentdagi "Turon" teatrida sahnaga qo'yilishi bilan bevosita bog'liq" [3.76]. Lekin olimaning "Iblis"dramasi 1924 yilda tarjima qilinib, sahnaga qo'yilgani haqidagi fikri munozarali. Abdulhamid Cho'lponning "Turkiston" gazetasi 1923 yil 14 mart sonida bosilgan taqrizi bu masalaga oydinlik kiritishi jihatidan ahamiyatlidir. Drama 1923 yili shoir Sharafiddin Sharafiddinov Xurshid tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinib, atoqli rejissyor Mannon Uyg'ur tomonidan "Turon" teatr truppasida sahnaga qo'yilgan. Ushbu piesani bevosita tomosha qilgan Cho'lpon asarga taqriz yozgan.

Cho'lpon taqrizda asar janrini – fojia, dramaning ifoda uslubini esa "bayt aralash yozilg'an adabiy, ishqiy va harbiy bir tomosha",[4.81] deb belgilaydi. Uning yozishicha: "Bu asarda yigirmanchi madaniyat asrida yashag'an odam bolalarining qo'llarindag'i bilim va hunarni qon to'kish, odam o'ldirish, xonimon buzish kabi egri va yomon ishlarga sarf etib, yomonliq va yaramasliqda Iblisdan ham o'tib ketganliklari ko'rsatiladir" [4.81].

Taqrizda Cho'lpon sinchkov adabiyotshunos sifatida namoyon bo'ladi. Dramadagi obrazlarga ham ilmiy munosabat bildiradi. Uning fikricha, asardagi Orif – Iblis hiylasiga aldangan jinoyatchi obrazi. Orif uni jonu dil ila sevgan gunohsiz qiz Xovarning zahar ichib o'lishiga sabab bo'lgani yetmagandek, o'z ukasi Vafsi ham otib o'ldiradi.

Cho'lpon ta'kidlaganidek, Iblis – tragediyada tasvirlangan voqealarni harakatlantiruvchi asosiy obraz. Uning yozishicha, birinchi va ikkinchi pardalarda Iblisni qarg'agan va unga la'natlar yog'dirgan Orif "uchinchi pardada Iblisning qo'lini o'padur, uni bir pir, bir karomat egasi, bir Xizr deb e'tiqod qiladir" [4.81].

Tabiiyki, Cho'lpon Husayn Jovid dramasi matni bilan tanish bo'lmagan, uning faqat Mannon Uyg'ur rejissyorligidagi sahna variantini ko'rgan. Shu bois u dramani sahnalashtirish bilan bog'liq ayrim kamchiliklarga munosabat bildirgan. Uning fikricha, "...odam bolalari uchun Iblisdan hamma vaqt xavf-xatar borlig'ini yaxshi tushunaturg'an" Orifning Iblisga bu qadar ixlos ko'rsatishi tushunarli emas.

Abdulhamid Cho'lpon Husayn Jovidni "Qafqasni turklarining atoqli adibi va shoiri", deya e'tirof etadi. Asar Toshkentda sahnalashtirilganda, teatr binosi xalq bilan to'la ekani, hatto joy yetishmasdan qaytib ketganlar ham bo'lgani, tomoshaga yosh millatparvarlar ham kelgani hamda sahnaga qiziqish kuchayganini aytib, bundan quvonchini izhor etadi. Bu esa, o'z navbatida, Husayn Jovid asarining o'sha davridayoq katta shuhrat qozonganini, Turkiston ahlining qiziqishiga sabab bo'lganini ko'rsatadi.

Cho'lpon ozarbayjon adibi Husayn Jovidning "Shayx San'on" dramasiga ham taqriz yozgan. Taqriz "Turkiston" gazetasining 6 iyun sonida Qalandar imzosi bilan nashr etilgan. Cho'lpon dastlab Shayx San'on haqidagi tarixiy ma'lumotlarni keltiradi. U haqda asar yozgan

Husayn Jovidni “Qafqasiya turklarining quvvatli adib va shoiri” [5.85] deya e’tirof etadi. Asarda Shayx San’onning “zunnor bilan bog’li bo’lg’an” ruhiy holatlari to’la ko’rsatilgani, faqat o’zbek tiliga shoir Sharafiddin Sharipov Xurshid tomonidan amalga oshirilgan tarjima muvaffaqiyatli chiqmagani aytiladi.

O’z taqrizida Cho’lpon asarni o’zbek sahnasiga olib chiqqan atoqli rejissyor Mannon Uyg’ur teatrning muvaffaqiyatli chiqishi uchun “ko’p tirishqan”i haqida yozadi. Taqrizda ta’kidlanishicha: “Butun hay’ati bilan 11 kishidan iborat bo’lg’an bir tiyotr to’dasi bilan to’dag’a besh-o’n barobar kelaturg’an kuchni chetdan tortib, shu qadar tekis va erkin chiqarish – katta muvaffaqiyat. “Kolizey”dek ajdaho bir sahnada “Shayx San’on”dek og’ir va ko’p kuch talab etgan bir asarni jonlandirish o’zbek tiyotrining chin oshiqslari bor ekanligiga dalil” [5.86].

Taqriz matnidan asar Turkiston teatr muxlislarining ham yuksak e’tirofini qozongani ma’lum bo’ladi. Shayx San’on, Shayx Kabir obrazlari sahnada yuqori saviyada ijro etiladi. Tomosha yakunida Mannon uyg’ur olqishlanib, hatto unga oltin soat sovg’a qilinadi. Cho’lponning: “Xalq ko’b, “Kolizey” binosi to’lg’an, unum yaxshi” [5.86], degan so’zlari ham Husayn Jovid asarining o’zbek tomoshabinlari orasida katta shuhrat qozonganidan dalolat beradi.

Husayn Jovid dramalariga Cho’lpondan tashqari, o’sha davrda yashab ijod etgan bir qancha o’zbek adiblari ham munosabat bildirgani ma’lum. Jumladan, “Zarafshon” gazetasining 1923 yil 15 mart sonida “Haqqoniy” imzosi bilan “Shaydo” sarlavhali taqriz e’lon qilinadi. Uning e’tiroficha: “Samarqand yosh teatru havaskorlarining «Shaydo» kabi shoirona yozilg’on zo’r bir asarni birinchi qatla zararsiz o’ynag’onlari, alarning kelgusida teatru ishlarida muvaffaqiyatlik xidmatlar ko’rsatishlarig’a umidimizni orttiradur” [8].

Bundan tashqari, adabiyotshunos Sherali Turdievning aniqlashicha, Husayn Jovid bilan zamondosh o’zbek adabiyotshunosi Ahmad Shukriy Berlinda o’zbek tilida nashr etiladigan «Ko’mak» jurnalining 1923 yil 1-sonida e’lon qilingan «Turk adabiyotida idealizm va romantizm» nomli maqolasida Husayn Jovid va Fitrat dramalarini qiyosiy tahlil etadi hamda “*Jovid afandi mislsiz idealist bo’lg’oni kabi, Fitrat afandi ulug’ realistdir*”, degan xulosaga keladi.

Jadidshunos Shuhrat Rizaevning yozishicha: “O’lkamizga zamonaviy teatr va dramaturgiyaning kirib kelishi hamda keng yoyilishi ozarbayjon teatr namoyandalarining faoliyati bilan bog’liq. N.Vezirov, J.Mamatqulizoda, N.Narimonov, A.Axverdiev singari ozar jadid dramaturglari ijodi o’zbek jadid dramaturgiyasining vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishida asosiy omil bo’ldi” [2.42].

Husayn Jovid asarlarini XX asr avvalida Shamsiddin Sharafiddinov Xurshid tarjima qilgan bo’lsa, adib dramalarini o’zbekchalashtirish bizning davrimizda ham davom etdi. Shoirilar Usmon Qo’chqor va Tohir Qahhor ijodkorning “Amir Temur”, “Payg’ambar”, “Shayx San’on” va “Siyovush” dramalaridan iborat “Saylangan asarlar”ini tarjima qilib nashr ettirgani buning

isbotidir [10]. O‘zbekistondagi Haydar Aliev nomidagi Ozarbayjon madaniyat markazi tashabbusi bilan amalga oshirilgan ushbu nashr Husayn Jovid ijodini o‘rganish ishini, shubhasiz, yangi bosqichga ko‘tarishga xizmat qilmoqda. 2018 yil 9 noabrda Toshkentda o‘tkazilgan “Husayn Jovid ijodi dunyo dramaturgiyasining yuksak namunasidir” mavzuidagi Xalqaro konferensiya ham ushbu fikrni tasdiqlaydi. Konferensiyada O‘zbekiston va Ozarbayjondan atoqli olimlar, yetuk mutaxassislar ishtirok etib, Husayn Jovid she‘riyati va dramalarining mavzu ko‘lami, badiiyati, obrazlar olami hamda o‘rganilishi bilan bog‘liq masalalar yuzasidan ilmiy qarashlarini bildirganlar.

Professor Olmos Ulviy O‘zbekistondagi Hamza arxivida Husayn Jovid qalamiga mansub “Shaydo” piesasining ikki varaq qo‘lyozmasi saqlanishi, Hamza va ozarbayjon dramachiligi masalalarining qiyosiy tadqiq qilinishi zarurligi haqida yozadi [3.76-77]. Darhaqiqat, XX asr boshlaridagi o‘zbek-ozarbayjon adabiy aloqalarini arxiv hujjatlari va aniq ilmiy dalillar asosida keng ko‘lamda o‘rganish ikki xalq adabiyotshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalardandir.

«Shaydo» piesasi Ozarbayjondan ham avval Turkistonda sahnalashtirilgani ma‘lum. Ozarbayjon olimi G‘ulom Mammadlining: «Shaydo» piesasi ilk daf‘a 1919 yilda Ashxobodda, so‘ngra Samarqandda (o‘zbekcha) o‘ynaldi. Bokuda esa ilk daf‘a 1922 yilda, dekabr oyida o‘ynaldi», degan fikrlari ham buni tasdiqlaydi [1.89]. Adabiyotshunos Shoim Azimov ushbu ma‘lumotga oydinlik kiritib, mana bunday yozadi; «Shaydo»ning birinchi marta Turkistonda sahnalashtirilganligi to‘g‘ri, lekin u dastlab Ashxobodda emas, balki Namanganda, so‘ngra Toshkent va Samarqandda nihoyat Ashxobodda sahna yuzini ko‘rgan» [10.15]. «Shaydo» fojiasining Namanganda o‘ynalganligi haqida «Ishtirokiyun» gazetasining 1919 yil 18 sentabr sonida: «Namangandagi Kommunistlar klubi binosida «Sharq» dastasi tomonidan Husayn Jovidning «Shaydo yoki hibsdagi inqilobchilar»i (bir parda) o‘ynaldi», degan xabar bosilgani ma‘lum. Bular barchasi «Shaydo» piesasi qo‘lyozmasining namunalari Hamza arxividan topilgani bejiz emasligini tasdiqlaydi.

O‘zbek adabiyotshunosligida Husayn Jovid adabiy merosi yuzasidan Azim Shoimovning “Husayn Jovid va o‘zbek dramaturgiyasi” mavzuidagi dissertatsiyasi himoya qilingan. Olim ushbu tadqiqotida Husayn Jovid dramalarining sahna talqini va unga o‘zbek tanqidchiligidan munosabati, adib dramalarining Fitrat, Hamza, Xurshid, Abdulla Oripov va Odil Yoqubov asarlari bilan qiyosiy tahlili, Husayn Jovid asarlari tarjimalarida til va uslub masalalari yuzasidan e‘tiborga molik ilmiy-nazariy qarashlarni ilgari surgan. Bu esa, o‘z navbatida, Husayn Jovid adabiy merosining o‘zbek adabiyotshunosligida o‘rganilishi muayyan tadrijiy takomil bosqichlariga ega ekanini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, ozarbayjon xalqining ulug‘ shoiri va dramaturgi Husayn Jovid asarlari muallif hayot kezaridayoq o‘zbek adiblari va adabiyotshunoslarining e‘tiboriga tushgan,

e'tirofini qozongan. Adibning "Shaydo", "Shayx San'on", "Iblis" kabi dramalari ular yaratilgan vaqtdayoq Toshkentdagi "Turon" teatrida o'zbek, tatar va ozarbayjon aktyorlari tomonidan sahnaga qo'yilgan. Abdulhamid Cho'lpon va Ahmad Shukriy kabi o'sha davrning mashhur ijodkorlari adib asarlariga taqrizlar yozgan. Adabiyotshunos Azim Shoimovning "Husayn Jovid va o'zbek dramaturgiyasi" mavzuidagi dissertatsiyasi Husayn Jovid adabiy merosi monografik asosda o'rganilgani jihatidan alohida ahamiyatga ega. Toshkentda o'tkazilgan "Husayn Jovid ijodi dunyo dramaturgiyasining yuksak namunasidir" mavzuidagi Xalqaro konferensiya materiallarining chop etilishi, to'plamda adibning turli janrlardagi asarlari yuzasidan amalga oshirilgan teran tadqiqotlarning jamlangani O'zbekistonda ijodkor adabiy merosini tadqiq qilish yangi bosqichda davom etayotgani tasdig'idir.

Umuman, Husayn Jovid she'riyati va dramatik asarlari o'zbek-ozarbayjon adabiy aloqalarining nurli sahifalarini tashkil etishi va ikki xalq do'stligining mustahkamlanishi uchun xizmat qilishi jihatidan muhimdir. Adib asarlari turkiy xalqlar adabiy-estetik tafakkuri rivojida alohida bir bosqichni tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мәммәдли Г. Чавид – Өмүр боју. //Азәрбајҹан, 1981, №7.
2. Ризаев Ш. Саҳна маънавияти.-Тошкент: Маънавият, 2000.
3. Улвий, Олмос. Ҳусайн Жовид ҳаёти ва ижоди ўзбек адабиётшунослиги саҳифларида. / Ҳусайн Жовид ижоди дунё драматургиясининг юксак намунасиدير. Халқаро конференция маърузалари. – Тошкент, 2018.
4. Чўлпон. Иблис. /Асарлар. Тўрт жилдлик. IV жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2016.
5. Чўлпон. Шайх Санъон. /Асарлар. Тўрт жилдлик. IV жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2016.
6. Қосимов, Бегали. Миллий уйғониш: маърифат, жасорат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002.
7. Ҳабиббейли, Исо. Озарбайжон адабиётида романтик анъана ва Ҳусайн Жовид. / Ҳусайн Жовид. Сайланган асарлар. –Тошкент: Тафаккур қаноти, 2018.
8. Ҳаққоний. «Шайдо». «Зарафшон» газетаси, 1923 йил15 март.
9. Ҳусайн Жовид. Сайланган асарлар. –Тошкент: Tafakkur qanoti, 2018.
10. Шоимов, Азим. Ҳусайн Жовид ва ўзбек драматургияси. – Тошкент, 2008.

Hussain Javid's creation is in Uzbekistan

learning improved

Summary

The article analyzes the study of the work of the Azerbaijan poet and playwright Huseyn Jovid in Uzbekistan. Analytical views were expressed regarding the attention of the author's works at the beginning of the twentieth century of the great Uzbek poet and playwright Abdulhamid Chulpan, the translation of his works into Uzbek by Usmon Kuchkor and Tahir Kahhor at the beginning of the 21st century, the dissertation about the work of Huseyn Jovid in the Uzbek literary criticism, as well as the creation of a number of research today. On a scientific basis, is illuminated the role of the literary heritage of Hussein Jovid in the development of Uzbek-Azerbaijan literary relations is highlighted.